ऽर्थो बोध्यते। एवमन्यत्। *। लक्षणामूलामाह।
"लक्ष्योपास्यते यस्य क्षते तत्तु प्रयोजनम्।
यया प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया॥"
गङ्गायां घोष इत्यादौ जलमयादर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाय लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वादतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना। *। एवं शब्दौ व्यञ्जनासुक्ता आर्थौ व्यञ्जनामाह।
"वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाक्ययोः।
प्रस्तावकालदेशानां काकोश्चेष्टादिकस्य च।
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा॥"
व्यञ्जना इति संबध्यते। तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्यं यथा मम।
"कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा
धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः।
केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु-
दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य॥"
अत्र एतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्यया प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते। *। बोद्धव्यवैशिष्ट्यं यथा,—
"निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति वान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥"
अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति वाच्यं प्रतिपाद्य दूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते। *। अन्यसन्निधिवैशिष्ट्यं यथा,—
"उच्च निचुल निपूपन्द्राभिसिनी पत्तभि रेहइ बलाआ।
णिम्मल मरगअ भाअण परिट्ठिआ संख सुत्तिव्व॥"
अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते। अत्रैव स्थानविजनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम्।
"भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते॥"
इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो ज्ञातव्याः। *। एतद्वैशिष्ट्यं यथा,—
"गुरुपरतन्त्रतया वत
दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।
अलिकुलकोकिललालिते
नेष्यति सखि! सुरभिसमयोऽसौ॥"
अत्र नेष्यतीत्यपि तर्हि एष्यत्येव इति काक्वा बध्यते। *। चेष्टावैशिष्ट्यं यथा,—
"सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्॥"
अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते। एवं वक्त्रादीनां यत्समस्तानां वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम्। *।
"त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता॥"
अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः। तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा। कालो मधुरित्यादि। लक्ष्यार्थस्य यथा। निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा। उच्च निचुल इत्यादि। *। प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जनन्तु प्रपञ्चयिष्यते।
"शब्दबोधो यतस्तस्यैः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः।
एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता॥"
यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते। अर्थोऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारित्वमवश्यमङ्गीकरणीयम्।
"अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा॥"
अभिधोपाधिको वाचकः। लक्षणोपाधिको लक्षकः। व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः। किञ्च।
"तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने।
तात्पर्य्यार्थं तदर्थेन वाक्यं तद्बोधकं परे॥"
अभिप्राया एकैकपदार्थबोधनविरमात् वाक्यार्थरूपस्य पदान्वयस्य बोधिका तात्पर्य्या नाम वृत्तिस्तदर्थेन तात्पर्य्यार्थस्तद्बोधकञ्च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम्। इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः।

व्यङ्ग्यकः, पुं, एरण्डः। इत्यमरः॥

व्यतिकरः, पुं, (वि+अति+कृ+अप्।) व्यसनम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ७४। ८९।
"अस्मिन् व्यतिकरे वृत्ते श्रुतमेव ते गतः॥") व्यतिषङ्गः। इति मेदिनी॥ (विनाशः। यथा, भागवते। १। ७। ३२।
"प्रजोपद्रवमालक्ष्य लोकव्यतिकरञ्च तम्।
मतञ्च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयम्॥"
मिश्रणम्। यथा, माघे। ४। ५३।
"अन्योन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रै-
रत्रस्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः॥")

व्यतिक्रमः, पुं, (वि+अति+क्रम+घञ्।) क्रमविपर्य्ययः। यथा,—
"सर्व्वत्र प्राङ्मुखो दाता ग्रहीता च उदङ्मुखः।
एष एव विधिर्दाने विवाहे च व्यतिक्रमः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

व्यतिरिक्तः, त्रि, व्यतिरेकविशिष्टः। भिन्नः। विअति-पूर्व्वरिचधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्। (अधिकः। यथा, कातन्त्रचतुष्टयस्य प्रथमाविभक्तिर्लिङ्गार्थवचने इत्यस्य पञ्जी। "विशेषेणातिरिक्तोऽधिको व्यतिरिक्तः॥")

व्यतिरेकः, पुं, (वि+अति+रिच+घञ्।) विना। अभावः। यथा। यदव्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यम्। इति परामर्शग्रन्थः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ३९। १६६।
"न प्रतिव्यतिरेकेण सुखीनामपरा गतिः॥")
अलङ्कारविशेषः। यथा,—
"व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः।
शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः॥"
इति चन्द्रालोकः॥

व्यतिषङ्गः, पुं, (वि+अति+षङ्ग+घञ्।) परस्परमेलनम्। (यथा, महाभारते। १२। १०३। ५।
"सेनयोर्व्यतिषङ्गेण जयः साधारणोऽभवत्॥")
विनिमयः। यथा, भागवते। ५। १३। १३।
"अन्योन्यविषयातिषङ्गदृढ-
वैराणुबन्धो विहरन् मिथश्च॥")

व्यतिहारः, पुं, (वि+अति+हृ+घञ्।) विनिमयः। यथा,—
"परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्त्तनम्।
व्यतिहारः परावर्त्तो वैमेयो विमयोऽपि च॥"
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, रघुः। १२। ९२।
"विक्रम-व्यतिहारेण सामान्याभूद्द्वयोरपि।
जयश्रीरन्तरावेदिमैत्तवारण्ययोरिव॥")

व्यतीतः, त्रि, (वि+अति+इ+क्तः।) अतीतः। गतः। यथा,—
"अहोरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्।
पूर्व्वे व्रतादिकं कुर्य्युः परेद्युः स्नानदानयोः॥"
इति तिथितत्त्वे भीमपराक्रमीयम्॥

व्यतीपातः, पुं, (वि+अति+पत+घञ्। "उपसर्गस्य घञीति।" ६। ३। १२२। इति उपसर्गस्य दीर्घः।) महोत्पातः। अपयानम्। इति मेदिनी। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतसप्तदशयोगः। तत्र सर्व्वकर्म्मवर्ज्जनं यथा,—
"निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातञ्च वैधृतिम्।
केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं यात्राद्यमपि वर्ज्जयेत्॥
परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म्म ततः परम्।
गण्डव्याघातयोः षट् च नव वर्ज्जयेत्॥
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत्॥"*।
अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे।
"न विष्कम्भो नवा गण्डो न व्यतीपातवैधृती।
चन्द्रतारावले प्राप्ते दोषा गच्छन्त्यसंशयाः॥
नवव्यङ्गारको विष्टिः शनैश्चरदिनं तथा।
व्यतीपातो न दूष्येच्च यस्यार्कौ दक्षिणे स्थितः॥
यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत्।
हन्यतेऽन्ततयोगेन भास्करेण तमो यथा॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ *।
तत्र जातफलम्।
"कठोरवाक्यः पिशुनस्वभावो
गदातुरो माटहितो मनुष्यः।
परस्य कार्य्ये कृतपक्षपातो
यस्य प्रसूतौ व्यतिपातयोगः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
पारिभाषिकयोगविशेषः। यथा, दक्षस्मृतौ।
"अवनाम्बिधनिष्ठार्द्धानागदेवतमस्तके।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते॥"
तत्र गङ्गास्नानफलं यथा। ब्रह्मार्के।